

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР · Іван ДРАЧ · Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН · Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК · Френк СИСИН · Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК · Віктор БРЕХУНЕНКО · Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ · Василь ДАНИЛЕНКО · Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК · Олександр МАВРІН · Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ · Юрій МИЦИК · Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА · Руслан ПИРИГ · Валерій СМОЛІЙ
Ольга ТОДІЙЧУК · Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ · Ярослав ФЕДУРОК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 3

Серія:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
(1907 — березень 1917)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2005

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга”*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 3:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, кандидат історичних наук)
Світлана ПАНЬКОВА (старший науковий співробітник)

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автор передмови та коментарів: Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського — Варвара ШУЛЬГА

Переклад з російської статей — Іван СВАРНИК

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-453-0 (т. 3)

© Інститут української археології
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2005
© Передмова, коментарі, С.Панькова, 2005
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2005

РОЗДІЛ III

СТАТТІ З НАРОДНИХ ГАЗЕТ
“СЕЛО” ТА “ЗАСІВ”
(1909–1912)

Українська народня ілюстрована газета
 для селян і робітників.

Виходять у Києві щотижня в четвор. (Ра: на місяць виходить із мер збільшення, як був № 1)
№ 4. 24 Вересня (Сентября) 1909 р.

Передплату на „СЕЛО“
 посылати в Київ, Вел. Володимирська № 28, при
 книгарні „Літературно-Наукового Вістника“
60 коп.
 До кінця року пошту 2 вер. 30 сот.
 Рукописи і донеси посылати на туж адресу. Посередникам від
 предплати 5%. *Жно одержати якийсь прилірник, не-
 зай задав про се, посилаючи передплату.*
 Нші предплатники одержують всі номерні нумери.

Що є в сім номері:
 Школьна мова М. Г.— За тиждень.— Народ Думов П.
 Смушка.— Кінець забастовки у Швеції М. Ш.— З Хмель-
 ниччини М. Грушевською.— Штатка О. Олесь.— Старосвітсь-
 ка молятва Ів. Манджури.— Як читати книжки Ю. Сі-
 рію.— Відомості про врожай—Що про квашонце корму
 на змжу. Обдранне зерна А. Тертиченка.— Користі
 книжки Ю.— Сміховина.— Донес.— Задятання і підпові-
 да.— Ціни на хліб.

Читачи треба винювати як як в **риба**==рыба, і як в **сіни**==сѣны, **ї**==їі, **тв**==тѣв, **є**==ѣо **мос-**
 мойс, **е**==ѣ **тебе**==тѣбо.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА
Літературно-Науковий Вістник
 український журнал літератури, науки і громадського життя,
 під загальним проводом проф. М. Грушевського.
 Містить повісті, оповідання, драми, поезії, статі з української
 історії, літератури, суспільної економії і інших областей
 знання. Кожда книжка має 192—240 велич-х сторін.
 Редакція і головна контора: Київ, В. Володимирська 28.
 Передплата на виданні київське р. 1909: на рік 8 руб.; для не-
 зможних учнів, студентів, сільських учителів, низших служа-
 щих, робітників і селян 7 руб. За шір року 4 руб. 50 к.
 Можна присилати на 1 число кожного жіс. по 1 р., шоки
 збереться повна передплата.
 Кошлати журналу за попередні роки пр дають ся по 8 руб.
 Книжки видавництва „ЛАН“: Ю. Сірий—Житє рослини; М. Ша-
 повал—Про ліс (як його роводити); Ю. Вудак—Дікі ляди;
 М. Грушевський—Про Богдана Хмельницького; Ноло та Па-
 траш і вільні оповід. для дітей перекл. Ю. Сірий, Казки
 Р. Кізілінга, пер. Ю. Сірий. Всі книжки з малюваннями, кожда
 коштує 25 коп.
Книгарня „Літер.-Науков. Вістника“, в Києві В. Володимир. 28
 має на ск. а. і у. м. українські книги, картини і ноти.
 Складає бібліотечки, п. чванні від 1 карб.
Українська книгарня в Харкові, Рыба 25
 має великий вибір книжок, карток, нот і картин.

Школьна мова.

От і осінь. Починається наука в школі, а з тим і думки про школу випинають.

З школою в Росії не добро, особливо з шко-
 лою сільською, народною.

Мало тих шкіл, так що на всіх дітей не стає.
 Вчать ся у них небагато, а як що і навчаються, то і
 те часто забувають, вишюючи з школи, навіть
 писати і читати не зміють. І по числу письмен-
 них Росії стоїть на одних з останніх місць поміж
 інших країв. А між ріжними краями Росії Укра-
 їна також належить до гірших, менше освічених.

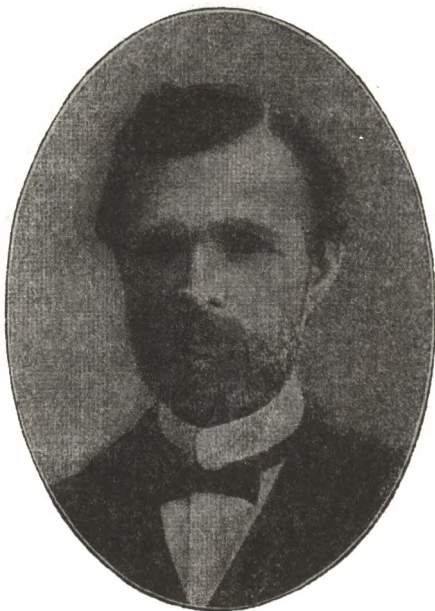
Причини тояу кільки: мало грошей іде на
 виводні школи, мало про них дбають. А головне
 через те так туо в них наука йде, що вчать дітей
 не українською мовою, котрою вони дома говорять
 і котру одну тільки добре розуміють.

Що небудь незвісно, незнано можна ростолюк-
 вати тільки понятними, зрозумілими словами. Вчити

Перша сторінка народного ілюстрованого тижневика “Село”, що виходив
 у 1909—1911 роках за ініціативи М.Грушевського.
 Оформлення заголовка з мальованою заставкою художника І.Бурячка.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

Іван Семенович Нечуй-Левицький, котрого портрет в сім номері містимо і нове оповідання його, для "Села" написане*, подаємо, повинен кождому свідомому українцеві бути звісний як чоловік дуже заслужений для українського письменства. Особливо ж повинний бути він близький нашому селянству, бо працю свою присвятив він, головно, українському селу, його горю і злидням.

Іван Нечуй-Левицький.

Нечуй-Левицький виріс в Київщині на селі, бувши сином священика, і потім за все своє життя не розривав зв'язків з селом, щороку проживаючи по кілька місяців в рідних сторонах, слідячи за тим, як змінюлося і розвивалося життя українського селянства, і тим новим явищам присвячував свої оповідання і повісті, засновані на тих подіях, які проходили перед його очима. Багацько також присвятив він своїх писань сільському українському попівству, серед котрого виріс, і дрібному українському панству, не мінавши інтелігентського життя, пробував свого пера і в повістях історичних, але все-таки найголовніша його заслуга — в змалюванні українського села, почавши ще з першої половини минулого століття, з часів кріпацьких і до новіших. Його писання — се дорожочинна літопись українського сільського життя від середини минулого віку почавши. Писань тих дуже багато*, хіба згадати тільки

найвизначніші: “Причепа” (видана 1871 р.), “Хмари” (1874) “Кайдашева сім’я” (1880), “Бурлачка” (1881), “Микола Джеря” (1883), “Старосвітські батюшки й матушки” (1886) й багато інших. Вони пройняті незвичайною любов’ю до українського народного життя і до українського селянства, перейняті щирим спочуттям до його тяжкої долі і звучать як оборона людських прав селянина, його права на краще життя.

Писав Нечуй-Левицький також популярні книжечки з української історії, писав і для театру: декотрі його п’єси й тепер досить часто грають. Єсть у нього веселі оповідання, де він списує язикатих баб, ріжних дурисвітів і штукарів. Але найважливіше — його прегарні повісті з українського сільського життя.

Іван Семенович тепер належить до найстарших наших письменників: він родився 1838 року і йому пішло вже на восьмий десяток. Проте не перестає працювати, не кидає пера! Поздоров його, Боже, ще на довгі літа!

та старожитностей російських при Московському університеті, секретарем якого (1845–1848; 1858–1877) та редактором його “Чтений” (1846–1848; 1858–1877) був О.Бодянський. Детально див.: *Тодийчук О.* Україна XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989.

...займався науковими працями... — бібліографію праць О.Бодянського див.: *Українські письменники.* Біобібліографічний словник. — К., 1963. — Т. 2. — С. 60–74.

...видав велику силу творів старого українського письменства... — у “Чтениях” Товариства історії та старожитностей російських О.Бодянський видав багато цінних матеріалів з української історії та літератури: “История Руссов”, “Літопис Самовидця”, “Діаріуш” М.Ханенка, фольклорні та етнографічні збірки й дослідження Я.Головацького, О.Потебні, П.Куліша, твори Г.Квітки-Основ’яненка, М.Гоголя (див.: *Василенко Н.* О.М.Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. — К., 1904). Активно співпрацював з “Чтениями” О.Бодянського П.Куліш (див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів / Упоряд., ком. О.Федорука. — К., 2005. — Листи. — Т. 1 (1841–1850)).

Князь Роман

Вперше опублікована в газеті: *Село.* — 1910. — 7 жовтня. — № 40. — С. 10–11. Підпис: *М.Грушевський.*

Подається за першодруком.

До історичної постаті галицько-волинського князя Романа Мстиславовича М.Грушевський неодноразово звертався у своїй фундаментальній праці “Історія України-Руси” (т. II–III). Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. — К., 2000. — Т. XI. Покажчик імен / Укладачі М.Капраль, Я.Федорук. — С. 344–345.

Іван Нечуй-Левицький

Вперше опублікована в газеті: *Село.* — 1910. — 11 листопада. — № 45. — С. 4. Підпис: *М.Грушевський.*

Подається за першодруком.

Збережене взаємне листування М.Грушевського та І.Нечуя-Левицького є важливим джерелом дослідження перших літературних кроків, становлення громадянської позиції майбутнього видатного історика. Листи М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького опубліковані у виданні: *Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г.Бурлака; ред. Л.Винар.* — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. 1. — С. 27–49;

листи І.Нечуя-Левицького до М.Грушевського, збережені в ЦДІАУК (ф. 1235, оп. 1, спр. 594; 716), підготовлені до друку в третьому томі “Листування Михайла Грушевського”. На смерть І.Нечуя-Левицького М.Грушевський відгукнувся некрологічною заміткою: Над свіжою могилою // ЛНВ. — 1918. — Т. LXIX. — С. 113–115.

с. 320 ...в сім номері містимо і нове оповідання його, для “Села” написано... — йдеться про публікацію: *Нечуй-Левицький Ів.* Сільська старшина бенкетує // Село. — 1910. — 11 листопада. — № 45. — С. 4–7.

Писань тих дуже багато... — бібліографію праць письменника див.: Українські письменники. Біобібліографічний словник. — К., 1963. — Т. 3. — С. 10–32.

Олександр Кониський

Вперше опублікована в газеті: Село. — 1910. — 25 листопада. — № 47. — С. 5. Підпис: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Взаємне листування М.Грушевського з О.Кониським висвітлює їх стосунки і творчу співпрацю. Листи М.Грушевського до О.Кониського, що охоплюють період 1894–1898 рр., опубліковані у виданні: Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г.Бурлака; ред. Л.Винар. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. 1. — С. 53–71. Листи О.Кониського до М.Грушевського 1889–1898 рр. з ЦДІАУК (ф. 1235, оп. 1, спр. 547, 871, 873) готуються до друку в третьому томі “Листування Михайла Грушевського”. На смерть О.Кониського М.Грушевський відгукнувся некрологом. Скорочений варіант під назвою “Кониський Олександр. 18(30)/VIII. 1836–29/IX (11/XII) 1900” був опублікований у “Хроніці НТШ” (передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — К., 2002. — Т. 1. — С. 227–233); повний текст під назвою “Пам’яті Олександра Кониського” у виданні: ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. XXXIX. — С. 1–14.

с. 322 ...в 1850-х роках попав під впливи полтавського українського кружка... — йдеться про участь О.Кониського в діяльності Полтавської громади, заснованої у 1858 р. Разом з провідниками Громади активно працював над організацією першої недільної школи в місті, яка відкрилася 24 квітня 1860 р., входив до її ради, був членом загальної ради полтавських недільних шкіл. Співпрацював з Петербурзьким комітетом грамотності, через який порушував клопотання про запрова-

З М І С Т

		с. текстів	с. ком.
<i>С.Панькова</i>			
ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО			
ПОМІЖ ДВОХ РЕВОЛЮЦІЙ (1907–БЕРЕЗЕНЬ 1917)		V	
Розділ I. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ З ПЕРІОДИЧНИХ			
ВИДАНЬ ТА ЗБІРОК (1907–1914)		1	
Наша газета		3	528
Маленьке бажання		6	531
[Лист проф. М.Грушевського до т-ва “Сокіл” у Львові в справі святкування ювілею Гадяцького трактату]		7	532
Вороги “руського народа”		8	533
Pro domo		9	535
Нова Дума і українці		11	537
Вражіння оптиміста		13	539
Українці в новій Думі		14	539
Шевченків день		16	541
Утраквізація чи розділ університету?		17	541
Меморіал Товариства до міністра освіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові		20	543
На спомин Миколи Костомарова († 7 цвітня 1885 р.)		23	545
Польський законопроект автономії й українці		25	546
Крашаночка		27	547
Геть з рутенством!		29	547
Повернення Холмщини		33	548
Спустошене життя		35	549
До справоздання з другого засідання Українського наукового товариства в Києві		38	550
Злобна напасть		39	551
Праве українство		44	561
Святий вечір		46	563
Кінець “польської інтриги”		48	564
В оборону книги		52	566
Андрій Потоцький про українські відносини з р. 1659		55	569
Час не жде!		58	569
Початки Січі		62	574
Україна, Білорусь, Литва		65	575
Наша школа		69	577
Холмщина (Головні моменти в історії її приналежності)		74	579
За рідну школу		78	579
Невідклична справа		80	581
В університетській справі		83	581
Ще до реформи “Просвіти”		84	583
Українці		86	585
Україна і українство		130	592
З національної тематики. До питання про національно-територіальну автономію		144	593

Завдання дня	161	595
На новому шляху (З приводу думських виступів з українського питання)	163	596
Перед осінніми зборами академічної молодіжі	171	599
В обороні правди	175	601
Нові гасла	200	610
Раз добром налите серце	204	611
Чергове питання	206	614
Розділ II. ЗБІРКА СТАТЕЙ “ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ Й УКРАЇНСЬКУ СПРАВУ: СТАТТІ Й ЗАМІТКИ” (1907)	211	615
Розділ III. СТАТТІ З НАРОДНИХ ГАЗЕТ “СЕЛО” ТА “ЗАСІВ” (1909–1912)	231	617
ВСТУПНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ	233	
До наших читачів	233	618
В єднанні сила	235	619
Століття Фінляндії	237	619
Робітничі товариства	239	619
Про врожай	240	620
Про робочі спілки	241	620
Просвітні товариства і гуртки	243	620
Закон про свободу віри	245	620
Ще про врожай	247	620
Палення трупів	249	621
Про робітничі товариства	250	621
Про права жінок	252	621
Убожіє край!	253	621
Тіснота товариствам	254	621
На свята	255	621
Пам’ятник Шевченку	257	622
На Новий рік	258	623
Забагато свят	260	623
Хочуть скасувати козаків	261	623
Против п’янства	262	623
Як живеться газетам в Росії	264	624
Торішній урожай	265	624
Маньчжурська справа	267	624
Об’єднуються	269	624
Українське свято	271	624
Українські свята і українські будні	273	625
Нема права	274	625
Великодні з’їзди	275	626
Важна справа	277	626
З Новим роком!	278	627
До наших читачів	280	627
До наших читачів	282	628
Видавництво імені С.Ф.Грушевського	284	628
З Новим роком!	285	629
Чорна згряя	286	629
До читальників	287	629

ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ	288	
Іван Франко	288	630
Володимир Винниченко	290	630
Гетьман Петро Дорошенко	291	631
Микола Лисенко	295	631
Князь Костянтин Острозький	296	633
Гетьман Петро Сагайдачний	298	633
Вол[одимир] Антонович	301	633
Георгій Кониський	303	634
Селяни-мистці	305	634
Микола Костомаров	306	635
Марко Кропивницький	308	635
Пантелеймон Куліш	309	635
Павло Полуботок	312	637
Осип Бодяньський	316	637
Князь Роман	318	638
Іван Нечуй-Левицький	320	638
Олександр Кониський	322	639
Олександр Кістяківський	323	641
Шевченко і українська минувщина	324	641
ІСТОРИЧНІ МІСТА ТА ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ	328	
Пам'ятник Шевченку	328	642
Січ Запорозька	337	644
Могила Сірка	339	644
Київ	341	645
Болди	343	646
Олегова могила	344	646
Львів	345	646
Аскольдова могила	348	646
Ржищів	350	646
Чернігів	351	647
Перемишль	353	647
Церква св. Василя в Овручі	356	647
Луцьк	357	647
Мстиславова церква в Володимирі-Волинським	359	647
ІСТОРИЧНІ СЮЖЕТИ	361	
З Хмельниччини	361	648
Дума про Ганжу Андібера, гетьмана запорозького	364	648
Україна	366	648
Наші люди з карпатських сторін	372	648
Галицький сойм	374	649
У сибірських нетрях	378	649
Розділ IV. ЗБІРКА СТАТЕЙ “ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ І УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ” (1912)	379	649
Шкільна мова	382	651
Законопроект про учення українською мовою	383	652
Українське письменство	385	652

Не порозумнішали	388	653
Не дозволяти!	390	653
Колишня освіта і теперішня темнота	391	653
Шкільна справа в Галичині	393	653
За український університет	395	654
Промовили	397	655
За слова і букви	398	655
Великдень	401	655
Російська академія наук про українську мову	402	655
Мова українська і руська	404	656
Мова панська і мужицька	407	656
Розуміють	409	656
Інородці	411	656
Розділ V. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ (1915–БЕРЕЗЕНЬ 1917)	413	
У річницю війни	415	657
Тлінний прах	418	658
На роздоріжжі	424	661
Зайві сумніви	428	662
З українського життя	431	664
З українського життя	435	666
З українського життя	439	667
З українського життя	443	668
Новий рік	447	668
Камінь спотикання	451	669
Камінь наріжний	456	670
Про великий і малий націоналізм	461	672
Ще про великий і малий націоналізм	466	673
Як розуміти?	472	673
Кілька слів про українство	475	675
Світлій пам'яті Івана Франка	481	679
Українство і російська преса	486	681
Проголошення польської самостійності	493	683
Розширення автономії Галичини. Смерть ціс[аря] Франца-Йосифа	495	684
Незалежна Польща й автономна Галичина	503	686
На Святвечір	512	687
Перспективи нового життя	513	689
На страшний суд	521	690
Чергова справа	522	690
КОМЕНТАРІ	528	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	693	
ПОКАЖЧИК НАЗВ	741	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	755	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	767	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 3

Серія “Суспільно-політичні твори (1907—березень 1917)”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>А.Митник, Н.Олійник</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 04.04.2005. Підп. до друку 03.12.2005.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 63,85.

Умовн. фарбовідб. 64,25. Обл.-вид. арк. 56,39. Наклад 5000 прим.

Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22. Вид. № 22. Зам. 147-5.

Державне спеціалізоване видавництво “Світ” 79008 м.Львів, вул.Галицька, 21

www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м.Львів, вул.Зелена, 20

- Грушевський М.С.**
Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907—березень 1917)”. —
2005. — 792 с.
ISBN 966-603-223-6; 966-603-453-0 (т. 3).

Третій том серії “Суспільно-політичні твори” 50-томного зібрання праць М.Грушевського хронологічно пов’язаний з попереднім томом. У ньому вміщені статті історика, друковані в періодичних виданнях від 1907 р. до початку Української революції (березень 1917 р.). Сюди увійшли публікації з “Ради”, “Діла”, “Села”, “Засіву”, “Української життя” та ін., а також низка маловідомих публіцистичних праць, виявлених під час упорядкування тому.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-453-0 (т. 3)